

נחמה ליבוביץ / ירושלים .

שיעור בתורה

בעזרת הגליון לעיון בפרשת השבוע" — שמות תשי"ד

לאבי — מורי הראשון בחומש ורש"י

השיעור הזה אינו בא להרבות ידיעה מאסריאלית בתורה, "להספיק חומר", "לגמור פרק", אלא ללמד לתלמידים דרך של לימוד, לקרבם לעיון, לכתות להם אזנים לשמוע דברי תורה על ההסתעפויות והאסוציאציות, הרמזים ובנות הרמזים שבהם. הדרך לכך היא — קריאה בעזרתם של לומדי תורה גדולים היינו עיון במפרשים, השוואת דעותיהם של חכמים ופרשנים בינם לבין עצמם, שיקול כל דעה וכל פירוש לעומת דברי הפסוק מבחינת לשונו וסגנונו, מקומו בפרק, סדר מליו וצירופיהם.

המטרה היא לפקוח עיני תלמידים ולבם לאור הגדול הבוקע מתוך דברי תורה, ותורה פירושה — תורה שבכתב ותורה שבעל פה. — היא ומדרשיה ומפרשיה, היא על תיבותיה ואותיותיה — כדי לחבב אותה ואת נותנה על לומדיה. השיעור פותח בשמות פרק ד פסוק א. בשיעורים הקודמים נלמדו שלשת פרקי שמות הראשונים. התלמידים סקרו בשיעורים הקודמים, כיצד שרה משה רבנו עם הקדוש-ברוך הוא על יד הסנה. התברר לתלמידים שכל הויכוח מתחלק לששה חלקים:

- (1) ג, ז — ג, י
- (2) ג, יא — ג, יב
- (3) ג, יג — ג, כב
- (4) ד, א — ד, ט
- (5) ד, י — ד, יב
- (6) ד, יג — ד, יז

אשר חמישה מהם מתחילים בפסוק דחיה, בסירוב של משה. התלמידים דיברו על כך, כיצד משתנים סירובי משה והנמקותיו מפעם לפעם עד לסירובו האחרון הבקתי מנומק עוד: "שלח גא ביד תשלח", וכבר הסבר לתלמידים משהו מהור"אותיו השונות של "אהיה אשר אהיה" בעזרת המדרש, "המורה" והכוזרי, המורה נעזר במאמרו החשוב של פרנץ רונצווייג לפרקנו: DER EWIGE (Kleinere

Schriften, S. 182)

השיעור פותח ב' א.

נַעַן מֹשֶׁה יֹאמֶר: וְהֵן לֹא יֵאֱמִינוּ לִי וְלֹא יִשְׁמְעוּ בְּקוֹלִי כִּי יֹאמְרוּ: לֹא נִרְאָה אֵלֶיךָ ה'.

התלמידים הרגילים לשאול ולהקשות, מעוררים מיד את השאלה: היתכן? והלא נאמר לו בפירוש ב'ג. יח "לך ואספת את זקני ישראל ואמרת אליהם ה' אלוקי אבותיכם נראה אלי... ושמעו לקולך" ואיך אם כן יתוכח משה עם הקב"ה ויטור דבריו?

כאן ניתן לתלמידים הגליון הבא לעיון. כמובן שבכיתה הרגילה לדרך לימוד זה ניתנים הגליונות לשם עיון והכנה בבית, ועלידי כך "יחסוך" המורה את זמן העיון בכיתה.

גליון לעיון בפרשת השבוע

שמות תשי"ז

(א) השוה:

ג. וַתִּיחַ לֶךָ וְאַסַּפְתָּ אֶת זַקְנֵי יִשְׂרָאֵל וְאָמַרְתָּ אֲלֵיהֶם: ה' אֱלֹהֵי אֲבוֹתֵיכֶם נִרְאָה אֵלַי וְשָׁמְעוּ לְקוֹלִי.

ד. א נַעַן מֹשֶׁה יֹאמֶר: וְהֵן לֹא יֵאֱמִינוּ לִי וְלֹא יִשְׁמְעוּ בְּקוֹלִי כִּי יֹאמְרוּ: לֹא נִרְאָה אֵלֶיךָ ה'.

הקשה הרמב"ם במורה נבוכים מאמר א' סג:

...ועוד: (ואם נענה על השאלה הקודמת, שברגע שיאמר משה את השם "איהו אשר איהו" — לבני ישראל, יאמינו בו ולא ישילו ספק בכך, שזהו באמת שמו של האלוה, יש עוד לשאול שאלה זו:): שהוא, אחר שלמדו ית' זה השם — איהו אשר איהו — אמר לו: "לך ואספת את זקני ישראל... ושמעו לקולך", ואחר זה ענה הוא ע"ה ואמר: "והן לא יאמינו לי ולא ישמעו בקולי" — וכבר קדם אמרו ית' לו: "ושמעו לקולך (=ומבטיחו ה' שזקני ישראל ישמעו בקולו, ואחר זה בא משה, כמשיב על זה, שמא לא יאמינו ולא ישמעו בקולו, ואת החשש הזה הוא מביע לאחר שהבטיחו האלוה בפירוש שישמעו בקולו). (הביאורים בסוגרים לקוחים מפירושו של יהודה אבן שמואל למורה נבוכים, תל-אביב תרצ"ח). וניסו המפרשים לישב באופנים שונים ניגוד זה בין דברי ה' לבין דברי משה. והרי מקצת דעותיהם:

ראב"ע: ע: הנה השם אמר שיאמינו בו הזקנים, רק לא הזכיר ככה; (או) כי "ושמעו לקולך", אולי לא יאמינו בלב.

(שים לב: שגי פרושים בראב"ע זה לישב קושייתנו).

רמב"ן: והנכון בעיני, כי ישמעו לקולך לבוא עמך אל המלך ולומר לו: "אלוהי העברים נקרה עלינו" — כי מה יפסירו? והנה ה' הודיענו, כי לא יתן אותם פרעה מוצרים להלך, ולכן אמר משה: "והן לא יאמינו לי אחרי ראותם, שלא יתן אותם פרעה

נחמה ליבוביץ

להלן ולא ישמעו עוד לקולי כלל, כי יאמרו: "לא נראה אליך ה'" — שאלו היית שליח ה', לא ימרה פרעה את דברו.

רמב"ם מורה נבוכים מאמר א' סג: אבל איש שיתפאר בנבואה לאמור, שה' דבר אליו ושלחו, לא נשמע זה כלל, קודם משה רבנו (=שכן אדם בא כשליח האלוה לבני אדם, לא היה ידוע לפני תקופת משה). ואל יטען מה שבא באבות מזכרון דבר ה' להם והראותו אליהם; שאתה לא תמצא הענין ההוא מן הנבואה לקרא לבני אדם או להישיר וולתם, עד שיאמר אברהם או יצחק או יעקב...: "אמר לי ה': עשו כך" או "שלחני אליכם" — זה לא היה כלל... וכאשר נראה יתברך אל משה רבנו ע"ה וצוהו שיקרא לבני אדם ויביע אליהם זאת השליחות, אמר: תחילת מה שישאלוני (=הלא ישאלוך ראשית כל) — שאאתם להם שיש אלוה אחד ואחר כך אומר, שהגא שלחני. מפני שכל בני אדם אז, אלא יחידים (=מלבד יחידים), לא היו מרגישים במציאות ה'... (=לא שערו כלל שיש אלוה אחד לעולם, והאמינו בכוחות הכוכבים)... וכאשר הודיעהו ית' הראיות אשר יתקיים בהם מציאותו אצל חכמיהם, כי אחר זה בא (טז) "לך ואספת את זקני ישראל" ויעד לו שהם יבינו מה שהודעתיו לך ויקבלוהו — והוא אמרו:

(יח) "ושמעו לקולך" (=כלומר: מובן שאת המושג "איהו אשר איהו" ואת הראיות על מציאות מחוייב המציאות יוכל משה לבאר רק לחכמים — לזקני ישראל — ואף הבטיחו ה' שהם יבינו את המושג ויקבלוהו ממנו, משום שיביא על זה מופתים שכלים, שלא יחלק עליהם אלא הסכל או העקש) ואז השיבו משה ע"ה ואמר: הנה הם יקבלו שיש אלוה נמצא באלו המופתים השכליים. אבל מה תהיה ראיתי, שזת האלוה הנמצא שליחני? ואז ניתן לו האות. (=של המטה, אות מוחש המעיד על השליחות ולא על השולח, שאת השולח אדם מכיר ע"י מופת שכלי).

(הביאורים בסוגריים הם מתוך פירושו למר"ג של יהודה אבן שמואל, עיין שם 1).

1. החכמים הנ"ל מנסים ליישב את הקושיה הנ"ל בהסבירם שפסוק ג, יח מדבר בעניין אחד ופסוק ד, א בעניין שני — ואין ניגוד. הסבר מה ההבדל בין ארבע הדעות הנ"ל ומלא את הטבלה הבאה!

לפי רמב"ע 1	ה' מדבר ג, יח) בעניין	משה מדבר ד, א) בעניין
לפי רמב"ע 2		
לפי הרמב"ן		
לפי הרמב"ם מו"ג א, סג		

מתברר מתוך העיון שכל ארבע הדעות מנסות להסביר, שאין משה רבנו סותר דברי הקדוש-ברוך-הוא. אלא שהמדובר הוא בשני עניינים שונים. לא כמזנת

דעת-מכללת הרצוג

מתוך: "מעיינות" ד - חינוך והוראה, מאסף לענייני חינוך והוראה, עורך: חיים חמיאל, ירושלים תשל"ח

הקדוש-ברוך-הוא ב"ושמעו לקולך" כוונת משה רבנו באמרו "והן לא יאמינו לי ולא ישמעו בקולי". והנה עבודה משותפת, הצעות, תיקוני הצעות, ויכוחים ובידורים מתמלאת לאט לאט הטבלה הנ"ל על הלוח.

משה מדבר (ד, א) בעניין	ה' מדבר (ג, יח) בעניין	
אישמיעתם, איאמונתם של העם	שמיעתם, אמונתם של הזקנים	לפי ראב"ע 1
אמונה בלב	ציות חיצוני	לפי ראב"ע 2
חסרון אמונה, התמרדות א"ח"כ (לאחר כשלון השליחות לפרעה)	קבלת דברים מיד (עם בוא משה אליהם)	לפי הרמב"ן
חסר אמונה בשליח	אמונה בשולח	לפי הרמב"ם במו"נ

כמוכן שטבלה כזו מצריכה הקפדה מיוחדת בניסוח, שצריך להיות קצר וקולע, וזמן לא מועט "יבוזבז" על כך, שלא יחזרו התלמידים על דברי הפרשנים בשנוי לשון בלבד, אלא יחדרו לעיקר כוונתם ויוכלו לבטא את דבריהם בנוסחה קצרה — כמעט "מאתימטית" (יש לעבודה כזו ערך כחינוך לדיוק המחשבה ולדיוק כביטוי). אחרי שיכינו התלמידים דברי כל פרשן, נפנה להבנת ההבדל שביניהם. כל אחד מארבע הדעות הנ"ל רואה את השיחה שבין ה' למשה כמתנהלת על פני שטח אחר. דבר זה יובלט בבהירות ע"י תוספת טור לטבלה הנ"ל.

היכוח דן בשאלה	משה מדבר (ד, א) בעניין	ה' מדבר (ג, יח) בעניין	
מי ?	אי אמונת העם	אמונת הזקנים	לפי ראב"ע 1
איך ?	אמונה בלב	ציות	לפי ראב"ע 2
מתי ?	אחר כך לאחר סרובו של פרעה	מיד עם בוא משה	לפי הרמב"ן
במה ?	חסר אמונה בשליח	אמונה בשולח	לפי הרמב"ם

ועכשו נעבור לעיקר עבודתנו והיא בדיקת כל אחת מן הדעות הנ"ל על-ידי הסתכלות מדויקת בפסוק. לימוד המפרשים והתעמקות בדבריהם עלולים לפעמים

להרחיק את הלומד מן עצם הפסוק על המורה לדאוג לכך, שיחזרו הלומדים כפעם בפעם אל המקרא.

הנוכל לומר שהנושא בו מדברים ה' ומשה שונה הוא? הנה בדברי ה' ג, טז נאמר בפירושו "לך ואספת את זקני ישראל ואמרת אליהם" ואח"כ בפ' יח "שמעו לקולך ובאת אתה וזקני ישראל" — אבל אין בדברי משה (ד, א) כל רמז לכך שכוונתו בדבריו "וזה לא יאמינו לי" לנושא אחר מזה שדבר עליו ה' — לכלל העם. ובניגוד לתגובתו הראשונה של משה (ג, יא) "וכי אוציא את בני ישראל ממצרים" ובניגוד לתגובתו השנייה (ג, יג) "הנה אנכי בא אל בני ישראל... ואמר לי" אין דוקא בתגובה זו של ד, א שום זכר ל"בני ישראל" ובאמרו "זהו לא יאמינו לי ולא ישמעו בקולי", נראה שכוונתו לאותו נושא שדיבר עליו ה' באמרו "לך ואספת את זקני ישראל... ושמעו לקולך".

פירושו השני של הראב"ע אף הוא מבוקר על-ידי התלמידים. הן אותו הביטוי שהשתמש בו ה' "ושמעו לקולך", הוא הוא שחוזר בדברי משה "ולא ישמעו בקולי" ואיך יתכן לומר, שלמעלה דובר על שמיעה בלבד ולמטה על אמונה בלבד? אמנם יש אפשרות להטיל את הדגש על תחילת הפסוק "וזה לא יאמינו לי", ולראות דוקא בו את ההפרש שבין דברי ה' לבין דברי משה, וכך בודאי ראה ראב"ע את פסוקנו. מכל מקום "אף זה יש להרהר אחריו" כדברי רש"י בדינו על פירוש מפוקפק במקום אחר.

ואולם כהבנה רבה ובהאדה גדולה מתקבלים דברי הרמב"ן. אמנם מלכתחילה ישמעו — אבל מה יהיה אחר כך, כשיתגברו הקשיים, כשיבואו כשלונות ראשונים, כשייתקלו בהחמרת גזירות מצד פרעה? האסוציאציות המובאות מצד הלומדים רבות, מזכירים דוגמאות מתוך הווי של בי"ס, דוגמאות של התעוררות ראשונה והתלקחות ההתלהבות, כשאחד בא בהצעה מרדנית אל הכיתה, התעוררות נחלשת ופגה מיד עם תחילת הקשיים בביצוע. מזכירים מתוך תולדות עמים בעבר קרוב ורחוק את "ירידת המתח" בתנועות מהפכניות בהתגבר הגזרות מצד השלטונות ובהחמרת המשטר.

הובא מצד התלמידים ביטויים כגון "תחילה כולם מתלהבים, אחר כך אומרים: לא היה כדאי להתחיל... — אתם רואים מה יצא לנו" — עכשו הכל יותר גרוע — בראשונה אפשר היה עוד לחיות, להסתדר, — עכשו קלקלתם אתם הכל בזה שהתחלתם להתגרות בהם — אתם בעלי האידיות והסיסמאות, אתם אשמים בכל". מובאים כעדות לדברי הרמב"ן הפסוקים של "הבאשתם ריחנו כעיני פרעה לתת חרב בידם להרגנו"; והעם מופנה לא כלפי פרעה, אלא כלפי משה ואהרן. אפילו משה — רועה נאמן, אביהם של כל הנביאים — אשר מראש הוגד לו: "ואני ידעתי כי לא יתן אתכם מלך מצרים להלך", אף הוא נתפס להלך רוח "תבוסני" זה, "למה הרעות לעם הזה — למה זה שלחתני — ומאן באתי אל פרעה לדבר בשמך הרע לעם הזה והצל לא הצלת את עמך". (ה, כב—כג).

ביחוד מתקבלים בהבנה מלאה דברי הרמב"ן "ישמעו בקולך לבוא עמך אל המלך — — — כי מה יפסידו" — כל זמן שאין הפסד נשקף, למה לא ישמעו לבשורת הגאולה?

כאן על המורה להפסיק את השטף ולהוכיח, שאין די בהתלהבות לרעיון הפרשן, יש לבדוק בדיקה עניינית את נכונות דבריו כפירוש הפסוק הזה. הבאמת ניתן להיאמר, שה' בדברו (ג, יח) מתכוין לשמיעה לאלתר: משה מתכוין לשמיעה לאחר זמן. אמנם בדברי ה' נאמר בפירוש "לך ואספת את זקני ישראל ואמרת להם... ושמעו לקולך" — היינו מיד, לאחר שמיעת דבריך "ושמעו לקולך ובאת אתה וזקני ישראל אל מלך מצרים". אבל היכן הרמו לכך, שדברי משה "והן לא יאמינו" כוונתם — לאחר זמן? כאן יסבירו תלמידים שאמנם יש רמז לכך, שהרי בסוף ג נאמר בפירוש שהכשלונות יהיו, שהתליכה הראשונה לא תצליח — "ואני ידעתי כי לא יתן אתכם מלך מצרים להלוך", ולכן יכול הרמב"ן בפירושו להסמין דברי משה "והן לא יאמינו" להודעה זו על הכשלון, וכך גם פירש באמרו: "ולכן אמר משה והן לא יאמינו לי בראותם שלא יתן אותם פרעה להלוך ולא ישמעו עוד לקולי כלל, כי יאמרו לא נראה אליך ה' — שאילו היית שליח ה', לא ימרה פרעה את דברו".

ואולם — אם נקבל פירוש זה, האין העיקר — המלה לא ישמעו "עוד" — חסר מן הספר?

עכשו לבדיקת פירושו האחרון דברי הרמב"ם כמורה: אמנם ישמעו בקולך כהביאי להם את ההודעה הגדולה של "אהיה אשר אהיה" ויקבלוה, אך — וכאן אין צורך להוסיף אף מלה על הכתוב — "והן לא יאמינו לי..." כי יאמרו לא נראה אליך ה'?" והנה יש צורך בהסבר מצד המורה, שאין אמונה במציאות הכורא (אהיה אשר אהיה — הנמצא אשר הוא נמצא באמת) — גוררת אחריה בהכרח אמונה בנבואה.

ושוב מובאת ראייה מצד תלמיד: הרי בפירוש נאמר בדברי ה' — שהם תשובה לפיקפוקי משה של "והן לא יאמינו לי", שהאותות הניתנים לו אינם הוכחות למציאות ה', אינם באים לחזק את אמונת העם בשולח, כי אם נתנו רק כדי לאמת את השליח, שהרי נאמר: (ד, ה) "למען יאמינו כי נראה אליך ה'".¹

ורק עכשו אחרי שהוסברו כל ארבעת הדעות ונבדקו, ונסקר שוב הצד השווה שבארבעתן, שאין דברי משה סותרים את דברי ה' ואין הוא חולק עליו כלל, עכשו ניתן לתלמידים המשך אותו גליון המביא את דברי שמות רבה לפסקנו: ב. שמות רבה ג, טו: "ויצן משה ויאמר: והן לא יאמינו לי". אותה שעה דיבר

1 השאלה המתעוררת כאן, כיצד מעידים אותות על אמיתות שליחותו של השליח, והרי בפירוש למדנו בדברים (ג ב-ו) "כי יקום בקרבך נביא... ונתן אליך אות... ו בא האות וה מוספת אשר דבר אליך לאמור נלכה אחרי אלוהים אחרים... לא תשמע אל דברי הנביא...", משמע שאין בכוח האות להוכיח את האמת "ולא כל העושה אות ומוסת

נחמה ליבוביץ

משה שלא כהוגן. הקדוש-ברוך-הוא אמר לו: "ושמעו לקולך" והוא אמר "והן לא יאמינו לי"? מיד השיבו הקב"ה בשעתו ונתן לו איתות לפי דבריו. דאח מה כתוב אחריו? "ויאמר ה' אליו: מזה בידך? ויאמר: מסה". — כלומר: מזה שבידך אתה צריך ללקות שאתה מוציא שם רע על בני.

עד כה נדון ההבדל בין ארבעת הפירושים המאוחרים שהקדמנו לדברי רבו-תינו בעלי המדרש. שקדמו להם. בדברי המדרש אין סניגוריה, אין יישוב הפליאה, אין הסבר. נזיפה כמשה: "אותה שעה דיבר משה שלא כהוגן". התלמידים הביאו עוד דוגמאות לכך. עד כמה חכמינו ז"ל אין משוא פנים לפניהם, ויותר מדורות מאוחרים מוכנים הם להכיר בחולשת בני-אדם, אף בחולשת גדולי גדולים, אבות ונביאים.

ישוב יתברר אחרי העיון ברש"י, שאף הוא הלך בדרך שמות רבה ולא ניסה כלל ללמד סניגוריה על משה. וכאן ימצאו התלמידים מתוך ריפרוף בפרקים שנלמדו כבר, כי משה, — אשר חונך בבית המלכות כדי שתהיה נפשו — כדברי ראב"ע — על מדרגה העליונה בדרך הלימוד והרגילות ולא תהיה שפלה ורגילה להיות בבית עבדים, — היה מפקפק בדור זה, אם הוא ראוי לגאולה, וכמו כן היה מפקפק בכוחו וברצונו של העם להיגאל, וברצונו להתאמן בגואל וכבר מצאנו בפרק ב, יד ד"ה "ויירא משה... מעתה שמא אינם ראויין להיגאל". ושוב שם ד"ה "אכן נודע הדבר: ... רואה אני, שהם ראויים לכך" (להיות גרדים בעבודת פרך), ושוב בפרק ג, יא ד"ה "וכי אוציא את בני ישראל... ואף אם חשוב אני, מה זכו ישראל שיעשה להם נס ואוציאם ממצרים". וראינו שוב — מה שמצאנו בדברי רש"י במקומות אחרים שמפרש הוא את הפסוקים במקומות שונים בהתאם לקו אחד, שהוא המתבלט לפי פשוטם של הפסוקים. השיעור הגיע לקצו, אך דבר התורה הנלמד לא נדלה עד תומו, כי "עמק עמק מי ימצאנו".

מאמינים לו שהוא נביא" (רמב"ם הלכות יסודי התורה פרק ז, ז), השאלה הזו (על תשובתה הניתנת ברמב"ם הלכות יסודי התורה פרק ח) נדחת לשיעור הבא, כדי שלא נצא מן המסגרת של דיוננו ומן השאלה העיקרית שלנו: כיצד יתקיימו שני הפסוקים — בד"ה ה' "ושמעו לקולך" ודברי משה "והן לא יאמינו לי" זה בוד זה? מבהינה דיראקטית יש על המורה לשקול יפה ולהחליט, — ולפעמים צריך שיקול זה להיעשות בן רגע, — אם להיגרר אחרי אסוציאציה מובנת ע"י תלמיד, אחרי שאלה שצצה פתאום, אם כדאי לו לעזוב את דרך המלך בה הוא הולך בשיעורו כדי לפנות לשביל צודדי הנפתח לו בדרכו, או אם ידחה טיול זה לפעם אחרת, לשיחה מיוחדת וימשיך בדרכו. לפעמים יש בדהיה זו מעין צינור או כיבוי התעניינות שהתלקחה מעצמה, וספק אם תתעורר שנית, ויש לחשוש שהתלמיד ששאל ולא נענה מיד, שוב לא יעזב לשאול. ואולם לפעמים יש בסטייה כזו בעקבות שאלה פתאומית צדדית מעין רדיפת הילד אחר הפרפר המתרחק יותר ויותר מדרכו ומנקודת מוצאו עד שיתעה בסבכי היער, וגם המורה וגם כיתתו בסוף השיעור אינם יודעים כיצד הגיעו למקום שהגיעו ונשכח המוצא ואבד הכוון העיקרי של השיעור.